

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

JALƏ SÜLEYMAN QIZI ŞÜKÜROVA

**ƏZİZ DÖVLƏTABADININ “SÜXƏNVƏRANİ-AZƏRBAYCAN”
TƏZKİRƏSİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ
ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ BİR QAYNAQ KİMİ**

5716.01-Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI-2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Farsdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Möhsün Zəlabdin oğlu Nağısoylu,**
akademik

Rəsmi opponətlər: **Vüqar Mikayıl oğlu Əhməd,**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Kamil Hüseyn oğlu Allahyarov,
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dövlət Pədoqoji**
Universitetinin Azərbaycan və dünya
ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə “_05_” _07_ 2017-ci ildə, saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131-Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az.1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas korpus, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Elektron Akt zalı, IV mərtəbə.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2017-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının

**elmi katibi, filologiya
üzrə fəlsəfə doktoru:**

İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Çoxəsrlik ədəbi düşüncə tarixinə malik Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı zamanla müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmiş, fərqli ədəbi cərəyanların, müxtəlif ictimai-mədəni proseslərin təsirinə məruz qalmış, qazandığı ədəbi düşüncə ənənələrini zəngin ədəbiyyatşünaslıq irsi kimi müasir dövrümüzədək gətirib çıxara bilmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı hazırkı siması ilə bütövlükdə Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin təsiri altında olsa da, özünün tarixi-ədəbi məzmununu heç vaxt itirmir və milli ədəbiyyatşünaslığın yaddaşında daimi yaşayan Şərq ədəbi düşüncə formaları, metodoloji yanaşma üsulları, ədəbi-nəzəri təhlil modelləri müasir ədəbi metodologiyalarla üzvi qovuşmaya girərək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının milli simasını, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı zəngin tarixi ədəbi bazaya malikdir. Yaşadığımız dövrdə ədəbiyyatşünaslıq elmi əsrlərin mirası olan klassik irsimizin öyrənilib tədqiq olunmasında milli ənənələrə dayanaraq onlardan faydalanmaq imkanı qazanmışdır. XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq bir sıra görkəmli alim, yazıçı və maarifçi şəxsiyyətlərin ədəbiyyat sahəsində atdıqları addımlar ədəbiyyatşünaslığın inkişafına təkan vermişdir.

Şərqdə və onun ayrılmaz parçası olan Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslığın nəzəri qaynaqlarından biri təzkirələrdir. Maraqlı haldır ki, təzkirəçilik ənənəsi XX əsrədək davam etmişdir. Təzkirələr sadəcə orta əsrlər ədəbiyyatşünaslıq janrı deyil, eyni zamanda öz dövrünün ədəbi norma və baxışlarını, metodoloji əsaslarını, təhlil formalarını, analitik düşüncə sistemini, müəllif-mətn, müəllif-zaman, sənətkar-mühit kimi yaradıcılıq prosesinin müxtəlif münasibətlər modelini, zamanın ədəbi zövqünü, ədəbi simasını, məzmununu, forma və dinamikasını və s. öyrənmək baxımından əvəzsiz qaynaqlardır. Təzkirələrin klassik irsimizin dərinədən öyrənilməsindəki rolu və əhəmiyyəti bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Quruluş və prinsipinə görə bir-birindən fərqlənən təzkirələr sənətkarların, o cümlədən, onların yaradıcılıq və poetikasının öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Məhəmmədəli Tərbiyət “Danişməndani-Azərbaycan” əsəri ilə təzkirəçilik ənənəsinə yeniliklər gətirməklə bu istiqamətdə yeni əsrlərin yaranmasına rəvac vermişdir. Çağdaş dövrümüzdə Əziz Dövlətabadi öz sələfindən bəhrələnərək bu uğurlu və şərəfli işi davam etdirən ən məşhur alimlərdən biri hesab olunur. Yaxın və Orta Şərq təzkirəçilik ənənəsinin

davamçısı kimi Əziz Dövlətabadi “Süxənvərani-Azərbaycan” (Azərbaycan şairləri) əsəri ilə ədəbiyyatşünaslıq elmini bir qədər də zənginləşdirmişdir.

Özündən sonra zəngin irs qoyub gedən alim “Süxənvərani-Azərbaycan” (“Azərbaycan şairləri”) və “Sərayəndeqani-şeri-farsi dər Ğəfğaz” (“Qafqazda yaşayan farsdilli şairlər”) adlı təzkirələrdən əlavə “Müasir fars nəsrinin formalaşması”, “Azərbaycan kitabxanaları”, “Fars mətnlərində türk və monqol sözlərinin lüğəti”, “Kamal Xocəndinin divanının təshihı” kimi əsərlərin müəllifidir.

XVI əsrdə Sam Mirzənin “Təhfeyi-Sami” təzkirəsi ilə başlayan Azərbaycan təzkirəçiliyi Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri ilə davam edərək təzkirəçilik ənənəsinə bir sıra yeniliklər gətirmiş və ədəbiyyat tarixçiliyində yeni bir mərhələ açmışdır. Məhz elə bu dövrdə Əziz Dövlətabadi kimi vətənpərvər və maarifçi şəxslər elm aləminə qədəm qoymuş, bu istiqamətdə elmi zəmin üzərində yaratdıqları təzkirə və digər əsərləri ilə vətən və millət qarşısında öz mənəvi borclarını ödəməyə çalışmışlar.

XX əsr təzkirələri arasında özünəməxsus yer tutan Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsi özündən əvvəlki təzkirələrdən bir sıra fərqli səciyyəvi cəhətlərinə görə əhəmiyyət kəsb edir. Adı çəkilən təzkirədə söz ustalarının, şairlərin yaradıcılığı ətraflı şəkildə işıqlandırılmaqla yanaşı, həm də ədəbiyyat tarixinin gedişatı prosesinin inkişaf mərhələləri də canlandırılmışdır. Əgər Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində “Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatının axıradək düşünülmüş, sistemli bir plan əsasında getmədiyini və pərakəndə səciyyə daşdığını görürük” sə,¹ Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” əsərində bir ardıcılıq və sistemlilik nəzərə çarpır. Sələfinin səhvləri üzərində öz gördüyü işin sahmanını düzənləyən ədəbiyyatşünas, hətta bəzi təzkirələrdəki səhvləri də islah edib düzəltməyə müvəffəq olmuşdur. Belə ki, müəllif əsəri yazarkən ona qədərki təzkirələri və müasir tədqiqat işlərini müqayisəli şəkildə öyrənmiş və bu barədə kitabın birinci cildində ayrıca ətraflı olaraq məlumat vermişdir. Məhz elə bu cəhət mövzunun aktuallığını səciyyələndirən amillərdən hesab oluna bilər.

“Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsi Azərbaycan ədəbiyyatının zənginliyini sübut etməklə yanaşı, Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri haqqında məlumat toplamaq baxımından da əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə, bu təzkirə az tanınan söz ustalarını da ədəbiyyat dünyasına

¹ Nəhmətova K. Məhəmmədəli Tərbiyət və “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri, Bakı, Elm və Təhsil, 2012, s.6

tanıtıdılmışdır. Bununla da, bir çox söz ustalarının tarix səhifələrindən silinməməsini və nəsilərdən-nəsilərə ötürülməsini təmin etmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, bu təzkirəni ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində mövcud olan boşluqları doldurmaq baxımından da maraqlı qaynaq hesab etmək olar. Sadaladığımız bu xüsusiyyətlər Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsinin öyrənilməsinin ədəbi-bədii irsimizin tədqiqi sahəsindəki aktuallığını şərtləndirir. Təzkirənin digər mühüm cəhəti ondadır ki, müəllif onu hazırlayıb çap etdikdən sonra, onun üzərində yenidən işləyərək düzəliş və əlavələrə bir daha nəşr etdirmişdir.

Əziz Dövlətabadi Arazin o tayında yaşayan, Azərbaycanın ən qabaqçıl və ən mütərəqqi fikirli ziyalıları, söz sahiblərini bir araya gətirən Məhəmmədəli Tərbiyətdən sonra ikinci vətənpərvər alim olmuşdur. O, on ilə yaxın bu təzkirənin üzərində çalışaraq 900-dən çox söz ustası və şair haqqında biblioqrafik bilgi verməklə məhsuldar bir alim olduğunu sübut etmişdir.

“Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsini tədqiqat obyektinə olaraq seçməyin əhəmiyyətindən biri də burada XI əsrdən dövrümüzə qədər yaşayıb yaratmış söz ustalarının həyat və yaradıcılığının işıqlandırılmasıdır. Söylənilənlər indiyədək Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin öyrənilməsi üçün dəyərli bir mənbə olan “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsinin hərtərəfli araşdırılmasının aktuallığını göstərir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi və tədqiqində təzkirələrin danılmaz rolu müasir ədəbiyyatşünaslıqda onların tədqiqinə rəvac vermişdir. Təzkirələr Şərqdə, o cümlədən, Azərbaycanda daha geniş vüsət almış elmi qaynaq olmaqla yanaşı, həm də ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində ən mötəbər mənbə hesab olunur. Müasir dövrümüzdə məhz təzkirələrin elmi cəhətdən araşdırılması və onların tədqiqatına cəlb olunması ədəbiyyatın ayrılmaz hissəsi olan bu janrın tədqiqat tarixinə nəzər salmağımıza imkan verir.

Ədəbiyyat tarixində təzkirələrin müasir tədqiqatçılarından biri Nəsrəddin Qarayev olmuşdur. Alimin “Poetik məclislər”¹ və “XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri”² kitabları onun yaradıcılığında mühüm rol oynasa da, təzkirələr üzərində apardığı araşdırma və tədqiqatlar da diqqətdən kənar qalmamalıdır. Belə ki, N. Qarayev M. Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab” əsərini Azərbaycan dilinə tərcümə edərək onu çapa

¹ Qarayev N. Poetik məclislər, Bakı, Yazıçı, 1987, s.525

² Qarayev N. “Təzkireyi-Ziyai” və “Təzkireyi-Nəvvab” haqqında bəzi qeydlər, Əlyazmalar xəzinəsində, 1987, s.87-88

hazırlamışdır. Həmin bu təzkirənin mətni AMEA Əlyazmalar İnstitutunun arxində mühafizə olunur. Ədəbiyyatşünas alimin yuxarıda adını çəkdiyimiz əsərdən əlavə Mirzə İsa Xəyalı Ziyainin “Təzkireyi-Ziyayi” əsərinə həsr etdiyi tədqiqatları da mövcuddur. Belə ki, məhz N.Qarayev Ziyainin həyat və yaradıcılığını əlyazmalar əsasında tədqiq etmişdir. Bundan əlavə alim tədqiqata cəlb etdiyi hər iki təzkirəni müqayisə etmiş, bu barədə geniş məqalə də dərc etdirmişdir.

F.ü.f.d. Məntiqə Muradova Sadiq bəy Əfşarın həyat və yaradıcılığını tədqiq etmiş, bu mövzuda monoqrafiyası da¹ işıq üzü görmüşdür. Belə ki, o, S.Əfşarın “Məcmül-xəvas” təzkirəsi və “Qanunüs-süvər” adlı pedoqoji təlimatlar kitablarını təhlil etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təzkirələrin öyrənilməsi sahəsində f.ü.f.d. Mehri Məmmədovanın da əməyi danılmazdır. Alimin “Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı”² adlı monoqrafiyasında “Atəşgədə” təzkirəsinin yazılma tarixi, strukturu, məzmunu və məqsədi tədqiq olunmuşdur.

F.ü.f.d. Aybəniz Rəhimova da bu sahədə Qulam Məmmədli təzkirəsini tədqiqata cəlb etmiş, əsəri transfoneletirasiya edərək nəşr etdirmişdir.³

Prof. Azadə Musayeva və Cavid Musayevin “Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı”⁴ əsərində Azərbaycan dilində ilk təzkirə yazan Əhdi Bağdadinin “Gülşəni-şüəra” təzkirəsindən bəhs edilmişdir. Bundan əlavə həmin təzkirədən bəhs edən C.Musayevin “İraqda yaranmış Azərbaycan təzkirəsinin əlyazması”⁵ adlı məqaləsində qiymətli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Bu əsər barəsində Vəcihə Feyzullayevanın “Əhdi Bağdadi və onun “Gülşənüş-şüəra” təzkirəsi”⁶ məqaləsi də təzkirənin öyrənilməsi sahəsində dəyərli yerlərdən birini tutur.

Təzkirələri tədqiq edib onların tarixini araşdıran alimlərdən biri də f.ü.f.d. Aytən Hacıyevadır. Nəvvabın ədəbi-bədii irsini öyrənmiş, onun ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki fəaliyyətini araşdırmışdır.⁷

¹ Muradova M. Sadiq bəy Sadiqinin həyat və yaradıcılığı, Bakı, 1999. s.139

² Məmmədova M. Lütfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 2001, s.139

³ Rəhimova A. Qulam Məmmədli təzkirəsi, Bakı, Elm və Təhsil,2012, s.681

⁴ Musayeva A. Musayev C. Bağdadda yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, Azər nəşr, 1997, s.83

⁵ Musayev C. İraqda yaranmış Azərbaycan təzkirəsinin əlyazması, Maarifçi, 24 sentyabr, 1997

⁶ Feyzullayeva V. Əhdi Bağdadi və onun “Gülşəni-şüəra” təzkirəsi, Ədəbiyyat məcmuəsi,2000, s.198-205

⁷ Hacıyev A.Nəvvab ədəbi-bədii irsi, Bakı, Nurlan, 2004, s.211

F.ü.f.d. Konül Nəhmətova Azərbaycan təzkirəçilik ənənəsinin inkişaf mərhələlərini araşdırmış, M.Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsini bu ənənənin davamı kimi tədqiq edərək onun ədəbiyyat tariximizdəki yerini və əhəmiyyətini müəyyənləşdirmişdir. K.Nəhmətova “Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri”¹ adlı monoqrafiyasında bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirmişdir.

Son dövrlərdə təzkirələr tədqiqat obyektinə çevrilməklə yanaşı, həm də bu mövzuda olan əsərlərin dərinlənən araşdırılmasına rəvac vermişdir. Belə ki, f.ü.f.d. Vüsalə Musalı tərəfindən bir sıra tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Onun “Azərbaycan təzkirəçilik tarixi”² adlı monoqrafiyasında Azərbaycan təzkirələrinin təsnifatı aparılmış, təzkirələrin dili, strukturu, əhatə etdiyi coğrafiya və zaman baxımından öyrənilmişdir.

Ə.Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsi 1998-ci ildə təkrar nəşr olunmuşdur. Əsər ilk dəfədir ki, tədqiqata cəlb olunub.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın əsas *obyektini* Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsidir, *predmetini* isə “Süxənvərani-Azərbaycan” və “Sərayəndeqani-şeri-farsi dər Qəfğaz” adlı digər təzkirəsi üzrə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni elmi mənzərəsini verməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın başlıca məqsədi “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsini Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi kontekstində araşdırmaq və əsərin ədəbi mühitdə oynadığı rolu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Sənətkarlar haqqında digər mənbələrdəki məlumatları müqayisəli şəkildə monoqrafik üsulla tədqiq etmək də qarşıya qoyulan məqsədlərdən biridir. Bütün bunlara nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

-Təzkirələrin yaranması və onların inkişaf tarixinə qısa nəzər salmaq;

-Müasir təzkirələrin quruluşuna, səciyyəvi xüsusiyyətlərinə, XX əsr təzkirələrinin oxşar və fərqli cəhətlərinə, Azərbaycan təzkirəçiliyinin keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salmaq;

-“Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsinin tərtib prinsiplərini, struktur və məzmun xüsusiyyətlərini, XX əsr təzkirələri arasında tutduğu yeri, orta əsr təzkirəçilik ənənələri ilə ortaq xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək;

-Ə.Dövlətabadinin “Qafqazda yaşayan farsdilli şairlər” təzkirəsinin XX əsr təzkirələri arasındakı yerini müəyyənləşdirmək;

¹ Nəhmətova K. Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri, Bakı, Elm və Təhsil, 2012, s.129

² Musalı V. Azərbaycan Təzkirəçilik tarixi, Bakı, Elm və Təhsil, 2012, s.377

-Ə.Dövlətabadinin bədii irsini araşdırmaq, onun poeziyasının klassik şeir üslubuna uyğunluğunu müəyyən etmək, irfani görüşlərindən yararlanaraq yazdığı şeirlərin ədəbiyyatdakı yerini aşkarlamaq;

-Cənubi Azərbaycan ədəbi mühitinin inkişaf və istiqamətlərini məzmun və forma cəhətdən təhlil etmək;

-XI əsrdən həmin qaynaq əsasında XX əsrə qədər keçən zaman müddətində Azərbaycan ədəbi mühitinin qısa ictimai mənzərəsini yaratmaq;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda mövzu ilə bağlı bir sıra elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Onları mövzu baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Belə ki, dissertasiyada ilk dəfə olaraq:

-Ə.Dövlətabadi bir ədəbi sima olaraq yaşadığı dövr, müasirləri, həyatı kontekstlərində dəyərləndirilmiş və bununla mövzu “ədəbiyyatşünas-ictimai mühit” və “ədəbiyyatşünas-zaman” kimi fərqli baxış nöqtələrindən dəyərləndirilmişdir;

-Ə.Dövlətabadinin elmi fəaliyyəti ümumi şəkildə araşdırmaya cəlb olunmuş, bu fəaliyyətin ümumi məzmunu, əsas istiqamətləri, elm tarixindəki yeri, dəyəri və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir;

-Ə.Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsindəki ədəbiyyat məsələlərini tədqiq etmək və təzkirənin Azərbaycan ədəbiyyat tarixində yerini müəyyənləşdirmək;

-Ə.Dövlətabadi ilk dəfə olaraq özündən qabaq yazılan təzkirələrə bir mənbə olmaqla yanaşı, bir tədqiqat obyektini kimi də yanaşmış və müraciət etdiyi mənbələrdə gedən səhvləri tapıb islah etmişdir;

-Ə.Dövlətabadi “Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsində adı qeyd olunmayan bir çox şairlərin adını müəyyənləşdirərək onlar haqqında məlumat təqdim etmişdir;

-Ə.Dövlətabadinin “Qafqazda yaşayan farsdilli şairlər” təzkirəsi müəllifin şəxsi yaradıcılığı, ümumən tarixi təzkirə yaradıcılığı müstəvisində tədqiq olunaraq bu əsərin ədəbiyyatşünaslıqdakı dəyəri, ədəbi-nəzəri fikrin inkişafındakı yeri və rolu üzə çıxarılmışdır;

-Azərbaycan və ümumən Şərqi ədəbi düşüncəsində təzkirələr onların inkişaf tarixi baxımından ümumiləşdirilmiş, təzkirə yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan norma, struktur, məzmun, üslub və formalar meyar kimi sistemləşdirilmiş və Ə.Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsi ilk növbədə bu meyarlar baxımından dəyərləndirilmişdir;

-Ə.Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsinin tərtib prinsipləri öyrənilmiş, bu prinsiplər, həmçinin əsərin struktur və məzmun

xüsusiyyətləri özünəqədərki tərtib ənənələri və subyektiv yanaşma özünəməxsusluqları kontekstlərində qiymətləndirilmişdir;

-“Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsi XI-XIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və onun nümayəndələri baxımından tədqiq olunmuş, bu təzkirənin göstərilən dövrün bədii prosesini nə dərəcədə işıqlandırması, bir qaynaq kimi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının inkişafına hansı kəmiyyət və keyfiyyətdə təzkirə (ədəbiyyatşünaslıq) informasiyaları daxil etməsi kimi məsələlər öz həllini tapmışdır;

-“Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsi XIV-XVIII əsr Azərbaycan poeziyası baxımından tədqiq olunmuş, buradakı material müasir tədqiqat əsərləri ilə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur;

-“Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsi XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı baxımından tədqiq olunaraq, buradakı ədəbi materialın məzmunu, forması, kəmiyyət xüsusiyyətləri və s. kimi məsələlər araşdırılmışdır;

-Ə.Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsi müasir ədəbiyyatşünaslığın ənənəvi meyarları baxımından öyrənilmiş, bu fonda əsərin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeri və roluna ümumi dəyər verilmişdir.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqatda tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tipoloji yanaşma üsullarından istifadə olunmuşdur.

Müəllif “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsində müxtəlif əsrlərin bədii materialını ümumiləşdirmişdir. Təqdim olunan iş müxtəlif əsrlərin ədəbi-bədii normalarını, mədəni-ideoloji baxışlarını əks etdirməklə yekcins material deyildir. Təzkirədəki bütün material Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixini özündə əks etdirməklə fərqli ədəbi dövrlərin bədii ənənələrini ortaya qoyur. Belə ki, Ə.Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsindəki materiala nə bütöv şəkildə, nə də onun ayrı-ayrı tərkib hissələri halında obyektiv qiymət vermək mümkün deyildir. Tipoloji yanaşma hər cür müqayisənin, o cümlədən, tarixi inkişaf ölçülərini nəzərdə tutan müqayisənin əsasında durur.

İşin aprorbasiyası. Tədqiqat işi AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Farsdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində hazırlanmışdır. Elə həmin institutun Elmi Şurasında təsdiqlənmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu, müddəə və nəticələri elmi məcmuələrdə dərc olunmuş 10 məqalədə və monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, işin elmi yenilikləri, obyektə nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

“Əziz Dövlətabadi və təzkirə ənənəsi” adlanan I fəslin **“Təzkirə ənənəsi tarixinə ümumi baxış”** adlı ilk bölməsində Şərq ədəbiyyatında təzkirənin yaranması, yeri, Azərbaycan təzkirəçilik ənənəsinin formalaşması, inkişaf mərhələləri haqqında məlumat verilir.

Milli mədəniyyət və ədəbiyyatın mötəbər mənbələr əsasında öyrənilib, tarixi köklərinin dərinliyinə qədər üzə çıxarılmasına duyulan ciddi ehtiyac çoxəsrlik tarixi olan Şərq təzkirəçiliyinin araşdırılmasının aktuallığını və əhəmiyyətini şərtləndirən başlıca amillərdəndir. Təzkirələr ədəbiyyat tarixi ilə bağlı bir sıra məsələlərin, o cümlədən klassik şair və ədiblərin həyat və yaradıcılığının hərtərəfli öyrənilməsi üçün ən əhəmiyyətli və mühüm qaynaqlardan biridir.

Orta əsr ədəbiyyat tarixinə aid mötəbər elmi mənbə hesab edilən təzkirələr, əsasən, ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində istifadə olunur. “Türkdilli və farsdilli ədəbiyyatda orta əsr ədəbiyyatşünaslığının 3 əsas formasından biri olan təzkirələr”¹ seçilmiş ədəbiyyat nümunələrindən ibarət olan antologiyaya yaxındır.

“Antologiya ayrı-ayrı şairlərin seçilmiş əsərlərini, yaxud hər hansı bir xalqın ədəbiyyatından seçilmiş nümunələri əhatə edən məcmuələrə deyilir”².

Qeyd etmək lazımdır ki, təzkirələr müsəlman Şərqində ilk öncə ərəb ədəbiyyatında yaranmış, fars, daha sonra isə türk ədəbiyyatına sirayət etmişdir. Orta əsr mənbələri qədim ərəblərin müxtəlif aforizmlər, atalar sözləri, təmsil kimi ədəbi toplulara malik olduqları haqqında bilgi verir. “...VIII əsrin sonları IX əsrin əvvəllərində ərəb filoloqları qədim ərəblərin tarixini, hədislərini xüsusi məcmuələrdə toplayana qədər onlar şifahi şəkildə nəsilədən nəslə ötürülürdü”³.

Müəyyən zaman kəsiyində antologiyaların inkişafı nəticəsində yeni antoloji ədəbi janr-təzkirələr təşəkkül tapmışdır. Mövzu baxımından antologiyalara yaxın olan təzkirələr özündə yeni çalarları və bir çox incə mətləbləri əks etdirir. Orta əsrlərin ədəbiyyat tarixini işıqlandıran təzkirələr

¹ Краткая литературная энциклопедия, т 7, Москва, 1972, 1008с.

² Ədəbiyyat terminləri lüğəti, Bakı, Azərneşr, 1965, s.9

³ Филтишинский И.М. История арабской литературы, Москва, 1985, 30с.

şeir nümunələrindən əlavə, söz ustaları haqqında tutarlı bilgi və məlumatlar verməklə toplu və məcmuə anlamı çərçivəsindən çıxaraq daha sanballı və mötəbər mənbəyə çevrilmişdir.

Təzkirələrin tərtibinə gəlinə, onlardakı məlumatlar ya xronoloji ardıcılıq, ya da ərazi bölgüsü prinsipinə əsasən verilmişdir. Bu prinsip əsasında tərtib olunmuş təzkirələrdə adıçəkilən söz ustaları əlifba sırası və yaxud yaşadıkları dövrlər üzrə sistemləşdirilmişdir. Ümumiyyətlə, təzkirələr ümumi və xüsusi xarakter daşıyır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi təzkirələrin ən mühüm və vacib cəhəti onların müəyyən ərazi, vilayət, şəhər üzrə sıralanması ilə bərabər, ehtiva edilən əsərlərin tematika və forma-janr etibarilə məsnəvi, qəsidə, şeir, irfani, məzhəbi, həmasi və s. mövzular üzrə mənzumələrin müəyyən qrup növlərə ayrılmasıdır. Bundan əlavə, xüsusi təzkirələr müəyyən zaman çərçivəsində eyni əsrdə yaşayan şairlərin tərcümeyi-halını və onların əsərlərini əhatə edir. Belə təzkirələrdən Əxtər təxəllüslü Əhməd bəy Gürcinin öz müasirləri olan şairlər haqqında “Əncümənara”, Səfəvi dövründə yaşayan şairlərin tərcümeyi-halından bəhs edən “Nəsrabadi təzkirəsi” buna bariz nümunədir.

Xətib Təbrizi yaradıcılığı ilə başlanan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı böyük inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatını, onun tarixini dərinlən öyrənmək üçün yalnız Azərbaycan türkcəsində qələmə alınmış təzkirələri nəzərdən keçirmək düzgün olmazdı. Belə ki, orta əsrlərdə ictimai-siyasi münasibətlər zəminində baş vermiş dəyişikliklər saray mühitində olduğu kimi, dövlət idarələrində, o cümlədən, tədris müəssisələrində sənətkarların, alim və filosofların əsərlərini ərəb və fars dillərində yazmalarına rəvac vermişdir.

Orta əsr təzkirələrində Səfəvilər dövründən əvvəl sırf təzkirə xarakterli və təzkirə sözünü öz adında daşıyan və “şərq ədəbiyyatı və şairləri haqqında ilk məlumat verən”¹ yeganə kitab Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra” əsəri olmuşdur. Adıçəkilən təzkirədə X əsrdən müəllifin öz dövrünə qədər (XV əsrin I yarısı) yazıb-yaratmış 138 nəfər fars, türk və 10 ərəbdilli məşhur şairlər toplanmışdır. Bu təzkirənin tərtibində müəllif orijinal yanaşma üsulu sərgiləmişdir. Belə ki, tərtibçi söz ustalarını göy təbəqələrinə oxşadaraq yeddi yerə bölərək, əlifba sırasına riayət etmədən onları öz zövqünə görə qruplaşdırmışdır. Bu isə hər hansı bir şairin tez tanınmasını çətinləşdirmişdir.

XV əsrdən başlayaraq Səfəvi dövləti əhalinin savadlanması, mədrəsələrin açılması işlərinə rəvac verdi. Səfəvi hökmdarları elm və

¹ Makuli P. Ədəbi məlumat cədvəli, Bakı, Azər. SSR EA nəşriyyatı, 1962, s.3

maarifin tərəqqisinə xüsusi fikir verirdilər. Ədəbiyyat və incəsənətə xüsusi rəğbəti olan Səfəvi padşahı Şah İsmayıl Xətai öz dövründə qoca Şərqi ən görkəmli sənətkarlarını, söz ustalarını, xəttat və rəssamlarını bir araya gətirərək gələcək mədəniyyətin inkişafına təkan verən zəngin kitabxana yaratmışdır. Təsadüfi deyil ki, məhz elə bu dövrdə Səfəvi şahı Şah Təhmasib tərəfindən yazılmış və X/XVI əsrin mühüm tarixi hadisələrini özündə əks etdirən “Şah Təhmasib” təzkirəsi adı ilə tanınmış əsər tarixi mənbələr arasında ən önəmli və əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. 1550-ci ildə Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə isə XV-XVI əsr ədəbiyyat tarixi üçün mühüm qaynaq hesab olunan “Töhfeyi-Sami” təzkirəsini yazmışdır.

Türkdilli təzkirələrə gəlinə isə qeyd edək ki, antoloji məzmununda qələmə alınan ilk əsər Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais” təzkirəsi hesab olunur. Nəvainin 1490-cı ildə cağatay türkcəsində qələmə aldığı bu əsər quruluşuna və üslubuna görə Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra” əsərinə yaxındır. Orta Asiya şairləri haqqında məlumat verən bu təzkirə türk ədəbiyyatının inkişafında böyük bir təkan olmuşdur. “Məcalisün-nəfais” əsərinin cağatay türkcəsində yazılması türkdilli xalqların işini asanlaşdırmaq baxımından da müsbət hadisə idi”¹

Orta əsrlərdə yalnız Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə, Şərqi regionunda görkəmli rəssam və şair kimi tanınan Sadiq bəy Sadiqi Əfşarın ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki ədəbi görüşləri əsasən “Məcməül-xəvas” təzkirəsində mərkəzləşmişdir. Cağatay türkcəsində yazılmış bu təzkirə mühüm məziyyətlərə malikdir. Onu da qeyd edək ki, Sadiq bəyin “Məcməül-xəvas” təzkirəsini qələmə almasında məhz Əlişir Nəvainin bilavasitə təsiri olmuşdur. Nəvainin açdığı bu yolu uğurla davam etdirən Sadiq bəyin öz əsərində türkdilli və o cümlədən Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığına geniş yer verməsi təzkirənin əhəmiyyətini daha da artırır. “Orta əsr təzkirəçiliyini dövrün mədəni-ədəbi həyatı ilə bağlamağa cəhd edən müəlliflərdən olan”². Sadiq bəy Əfşarın bu əsəri ədəbiyyat tarixinin tədqiqində qiymətli mənbələrdən sayılır.

Orta əsr təzkirəçilik ənənələrindən bəhrələnən XIX əsr Azərbaycan təzkirələri ədəbi fikrin əsas mənbəyi hesab olunur. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi irsi ilə mühüm yer tutan ədəbiyyatımızın qabaqcıl və tərəqqipərvər simalarından olan S.Ə.Şirvani öz təzkirəsi ilə özündən sonra gələcək nəsillər üçün böyük ədəbi-mədəni irs qoyub getmişdir. S.Ə.Şirvani

¹ Nağıyeva C. Əlişir Nəvainin “Məcalisün-nəfais” təzkirəsinin iki əlyazması, Əlyazmalar xəzinəsində, IV cild, Bakı, Elm, 1976, s.53

² Muradova M. Sadiqinin “Məcməül-xəvas” təzkirəsi haqqında, Azər. SSR EA xəbərləri, 1969, №2, s.28

xalqın maariflənməsi üçün istifadə etdiyi qələmi ilə Azərbaycan ədəbi fikrinin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Şairin belə bir əsər qələmə almasının əsas səbəbi öz doğma yurdunun, vətəninə qarşısında duyduğu bir mənəvi borc olmuşdur. Şirvani təzkirəsində türk və Azərbaycan, o cümlədən, çağatay türkcəsində yazıb-yaratmış söz ustalarının həyat və yaradıcılığı əhatə olunmuşdur. Bu da müəllifin vətəninə, doğma dilinə olan sonsuz məhəbbət və ehtiramının məntiqi nəticəsidir.

XIX əsr təzkirəçilik ənənəsinin zənginləşməsində özünəməxsus çəkisi olan əsərlərdən biri də Mir Möhsün Nəvvabın analoji məzmunlu “Təzkireyi-Nəvvab” adlı əsəridir. Nəvvab təzkirəsi zaman və məkan nöqtəyi baxımından XIX əsr təzkirələrindən fərqlənir. Belə ki, bu əsər məhəlli səciyyə daşıyır. Buna görə də təzkirəni milli söz xəzinəmizi tam işıqlandıran ədəbi nümunə kimi qiymətləndirmək düzgün olmazdı. “Təzkireyi-Nəvvab”da Qarabağ ədəbi mühitinin mənzərəsi əks olunmuşdur.

XIX əsr təzkirələri zaman və məkan baxımından məhduddur. Belə ki, Nəvvab təzkirəsi Qarabağ sənətkarları, Ziyai təzkirəsi əsasən Ərdəbil şairləri haqqında məlumatı əks etdirir. Bu baxımdan Seyid Əzim Şirvani təzkirəsi istisnadır. Belə ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, S.Ə.Şirvani əsərində müəyyən məkan daxilində yaşamış sənətkarları deyil, söz sənətinin qüdrətini nəzərə alaraq sərhədləri aşıb daha geniş ərazinin söz ustalarını kitabına daxil etmişdir. XIX əsr təzkirələrinin özəlliklərindən danışarkən əsərlərin dilini də qeyd etmək lazımdır. Bu dövr təzkirələrinin yazı dili də özünəməxsusdur. Qeyd etdiyimiz kimi, bu dövr təzkirələrinin çoxu fars dilində yazılsa da, doğma dilimizdə də bu cür analoji məzmunlu sənət nümunələri mövcuddur. Lakin bu nümunələrin Azərbaycan dilində yazılmasına baxmayaraq fars və ərəb sözlərinin, ifadələrinin, tərkiblərinin bəzən də Osmanlı türkcəsinin çox işlədilməsi yazılmış əsərlərin dilini ağırlaşdırmış və onların hamı tərəfindən başa düşülməsini əngəlləmişdir. Məsələn, S.Ə.Şirvani təzkirəsi Azərbaycan dilində yazılsa da, fars və ərəb ifadələrinin ifrat dərəcədə çox işlədilməsi əsərin geniş oxucu kütlələri tərəfindən anlaşılmasına mane olur. Müctəhidzadə təzkirəsi, eləcə də XX əsrin digər təzkirələri bu baxımdan çox da fərqli deyildir. Belə ki, Cənubi Azərbaycan alimlərinin qələmə aldıkları təzkirələrin sırf fars dilində yazılması təəccüb doğurmur. Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danişməndani-Azərbaycan”, Əli Nəzminin “Devist süxənvər” kimi əsərləri buna misaldır. Belə ki, hər iki əsərdə Azərbaycan şairləri haqqında məlumat verilsə də, ədəbi dil kimi fars dili götürülmüşdür. Və yaxud İbrahim Tahir Musayevin tərtib etdiyi “Riyazül-arifin” əsəri fars dilindən tərcümə olsa da, müəllif

əsəri klassik Osmanlı türkcəsinə çevirmiş, ərəb və fars tərkiblərindən də çox istifadə etmişdir. Azərbaycan təzkiyəçilik ənənəsində yaranmış durğunluğu pozan Qulam Məmmədli 1954-cü ildə tamamladığı “Azərbaycanın alim, yazıçı, şair və başqa görkəmli xadimləri haqqında bioqrafik materiallar” əsərini Azərbaycan dilində qələmə alsada, qrafik xətt kimi ərəb əlifbasını seçmişdir.

Klassik təzkiyəçilik ənənələrindən bəhrələnən XX əsr təzkiyələri zamanın axarı ilə daha da təkmilləşmişdir. Təzkiyə müəllifləri, təkcə yaşadıkları mühitin ədəblərinin yaradıcılığı haqqında məlumatları deyil, daha geniş arealı əhatə edən söz xiridarlarının bioqrafiyasını, əsərlərini toplayıb bir araya gətirmişlər. Müasir təzkiyəçi alimlər qədim dövrdən əsrimizə qədər yaşayıb yaratmış şairləri həm məkan, həm də zaman prinsipi əsasında sistemləşdirmişlər.

Məhəmmədəli Təzkiyənin “Danışməndani-Azərbaycan” əsərində dünyanın müxtəlif yerlərində-Hindistanda, İranda, Azərbaycanda yaşamış Azərbaycanın söz ustaları haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. Təzkiyə ərazi prinsipi üzrə sistemləşdirilməsə də, əlifba sırası ilə tərtib olunması ilə diqqəti çəkir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, XIX əsr təzkiyələrinin səciyyəvi cəhətlərindən biri onların sistemsiz tərtib olunmalarıdır. Təhlil etdiyimiz təzkiyələrdə olan nizamsızlıq XX əsr təzkiyələrində özünü büruzə vermir. XIX əsr təzkiyələrində əvvəlcə vəfat etmiş şairlər, sonra isə hələ sağ olan müəlliflər haqqında məlumat verilməsi ən nizamlı tərtib prinsipi sayılırdısa, XX əsr təzkiyələrində müasir ənənələrə uyğun olan həm ərazi, həm xronoloji ardıcılığı, həm də əlifba sırasını təqib edən yeni tərtib prinsipləri əsas götürülmüşdür.

Klassik və orta əsr təzkiyələrindən bəhrələnərək onlardan müsbət cəhətləri əxz edən XX əsr təzkiyələri bu ənənəyə bir çox yeniliklər gətirərək daha özəl yanaşma üsulu sərgiləmişlər. Belə ki, XX əsr təzkiyələrində ilk dəfə olaraq istinad edilmiş mənbələr göstərilmişdir.

“XIX-XX əsrlərdə təzkiyə yazan Azərbaycan müəlliflərinin orta əsr təzkiyəçilərindən o qədər irəli gedə bilməməsi”¹ fikri artıq bugünkü dövrümüzdə əhəmiyyətini itirməyə başlamış, müasir təzkiyələr ədəbiyyatşünaslıq elminin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

“Ə.Dövlətabadinin dövrü, ədəbi və elmi yaradıcılığı” bölməsində ədəbin həyatı və bədii yaradıcılığı, o cümlədən yaşadığı dövrün ictimai-siyasi mühitindən söhbət açılıb.

¹ Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyat tarixi, Bakı, AU nəşr, 1956, s.6

Ötən əsrin əvvəllərində dünyaya göz açan Əziz Dövlətabadi Azərbaycan tarixinin ən keşməkeşli dövrlərinin şahidi olmuş, ən mühüm tarixi hadisələrin canlı iştirakçısına çevrilmişdir. Əziz Dövlətabadının yaşadığı dövr İran tarixinin ən maraqlı dövrlərini əhatə etmişdir.

Ədəbiyyatşünas alimin dünyaya gəlməsi Təbriz üsyanından sonrakı dönəmə təsadüf etmişdir. Belə ki, 1917-1919-cu illərdə Cənubi Azərbaycanda İngiltərənin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı güclü xalq hərəkatı başlamışdır. Şeyx Xiyabaninin rəhbərliyi altında Təbriz üsyançıları valini şəhərdən qovmuşdular. 1920-ci il iyunun 23-də yaranan Milli Hökumət sentyabr ayında Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının yatırılması ilə süquta uğramışdır. Baş verən bütün bu hadisələr Cənubi Azərbaycanda yaşayan xalqların tarixinə və gələcək həyatına təsirsiz ötüşməmiş, o cümlədən Əziz Dövlətabadının gələcək yaradıcılığına öz təsirini müəyyən dərəcədə göstərmişdir.

“1921-ci il çevrilişindən sonra siyasi arenaya çıxan Rza xan və yüksək rütbəli zabitlər tərəfindən təqdim olunan yeni qüvvə ısrarlı şəkildə öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün səy göstərirdilər.”¹ Elə bu səyin nəticəsi kimi də Rza xanın siyasi arenaya gəlməsi milli-demokratik hərəkatın boğulmasını təmin etmiş oldu. Belə bir şəraitdə siyasi təzyiqlərin artması yeni demokratik hərəkatın II mərhələsinin başlanmasına təkan vermişdi. 1941-ci ildən etibarən güclənən etiraz dalğası Seyid Cəfər Pişəvərinin şah zindanından azad olması ilə daha da güclənmişdir. Bu ərəfələr İran Azərbaycanında baş verən hadisələr obyektiv sosial-siyasi və tarixi şəraitə malik idi. Azərbaycan türkləri arasında müxalifətsülərin olması bu etirazların intensivləşməsinə səbəb olmuşdur. Fikrimizcə, Əziz Dövlətabadının də bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, bir ədəbiyyatşünas kimi yetişməsində onun yaşadığı mühiti və dövrün həlledici rolunu istisna etmək səhv olardı. Əziz Dövlətabadının Təbriz Universitetini bitirərək fars dili və ədəbiyyatı üzrə bakalavr dərəcəsini, 1943-cü ildən etibarən təhsilini davam etdirmək məqsədilə magistr dərəcəsini alması bu dövrlərə təsadüf etmişdir. Məhz bu dövrdə şah rejimi xalqın milli özünüdərk meyllərini elə beşikdəcə boğaraq regionda hadisələrin inkişafını öz xeyirlərinə yönləndirməyə və baş verə biləcək bütün olayların qarşısını almağa çalışırdılar. Baş verənləri öz məqsədləri üçün istifadə edən “Pəhləvi qüdrətinə arxalanan farslar azərbaycanlılarla yola getməyib, özlərini onlara

¹ Алиев С.М., История Ирана. XX век, Москва-2004, 152 с.

hakim sayırdılar”¹. Fars şovinizminin cəngindən yaxa qurtarmaq istəyən xalqın tərəqqipərvər simaları milli zülm siyasətinə qarşı çıxaraq öz etirazlarını bu və ya digər şəkildə nümayiş etdirirdilər. Xırda burjuva xarakteri daşıyan milli hərəkat Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danişməndani-Azərbaycan” əsərini yazması ilə başlamışdır, desək yanlışdır. Məhəmmədəli Tərbiyət ikiyə bölünmüş Azərbaycanın parçalanmasına bir növ etiraz edərək onun bütövlüyünü “bərpa” etmək üçün əsərində hər iki tərəfdən olan sənətkarlar haqqında məlumatlar verməklə, həm dilimizin, həm tariximizin, həm də mədəniyyətimizin vahidliyini simvolizə etməyə çalışmışdır.

Əziz Dövlətabadi 1922-ci il sentyabr ayının 1-də Təbrizin Mənsur xiyabanında dünyaya göz açmışdır. Atası Musa Sərab yaxınlığında yerləşən Dövlətabad kəndindəndir. Təbriz bələdiyyəsində hesabdar işləyən Musa kişinin ilk övladı olan Əziz kiçik yaşlarından elmə həvəsi ilə seçilirdi. Evdar qadın olan anası Qəmər xanım övladlarının tərbiyəsi ilə xüsusi maraqlanmış, onları biliyə və elmə daha da həvəsləndirmişdir.

Əziz Dövlətabadi 1955-ci ildə Hacı Məhəmməd Naxçıvani və Hacı Hüseyn Naxçıvani kimi xeyriyyəçilərin qiymətli kitablarını bağışladığı və Təbriz əhalisinin yardımı ilə təsis edilmiş Milli kitabxananın ilk başçısı olmuşdur.

1961-ci ildə Razi və Nümunə məktəblərinə rəhbərlik edən Əziz Dövlətabadi eyni zamanda Təbriz və Azad İslam Universitetlərində ədəbiyyat tarixini tədris etmişdir. 1974-cü ildən təqaüdə çıxaraq sırf yaradıcılıqla məşğul olmağa başlayan alimin indiyə qədər on üç əsəri nəşr olunmuşdur. Bundan əlavə, Əziz Dövlətabadi Kamal Xocəndinin, Məlik Mahmud Təbrizinin divanlarını redaktə etmiş, iki təzkirədən əlavə, “Müasir fars nəsrinin inkişaf tarixi”, “Azərbaycan kitabxanaları”, “Fars mətnlərində türk və monqol sözlərinin lüğəti” əsərlərinin müəllifidir.

2009-cu il aprel ayının 30-da ağciyər xərçəngindən dünyasını dəyişən alim Təbrizdə Məqbərətüş-şüerada torpağa tapşırılmışdır.

Əziz Dövlətabadi ədəbiyyat sahəsində göstərdiyi böyük xidmətlərlə yanaşı, incə, kövrək qəlbinin səsinə Dərviş təxəllüsü ilə yazdığı şeirlərə köçürmüşdür. Fars və Azərbaycan türkcəsində yazan ədibin 3 min beytə yaxın şeiri vardır. Bu şeirlər arasında qəsidə, minacat, məsnəvi, tərəcibənd və rübailər mövcud olsa da, şair üstünlüyü qəzəl janrına vermişdir. Şairin Azərbaycan türkcəsində yazdığı qəzəlləri sadə bir dildə, şirin Təbriz

¹ Mustafayev V. Cənubi Azərbaycan. Milli şüur. (XX əsrin I yarısında) III bölüm, s.9

ləhcəsində yazılmışdır. Müəllif bacardıqca fars-ərəb sözlərindən az istifadə etməyə çalışmış və zənnimizcə, buna qismən nail olmuşdur.

Üçüncü yarımfəsil “M.Tərbiyə və Ə.Dövlətabadinin təzkirəsində ortaqlıq və fərqli cəhətlər”dir.

Ə.Dövlətabadi soydaşı və həmkarı Məhəmmədəli Tərbiyədən sonra onun başladığı bu şərəfli işi davam etdirən ilk alimlərdən biridir. O, öz sələfinin yolu ilə gedərək, bu sahədə mövcud olan boşluğu doldurmağa çalışmış və qismən də olsun buna müvəffəq olmuşdur. M.Tərbiyənin bu gün hər ədəbiyyatçının bəhrələndiyi və masaüstü kitabı olmuş “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri alimin “azərbaycançılıq ideyası ilə silahlanması”nın ¹ göstəricisidir.

“Danışməndani-Azərbaycan” əsərinin yazılması özündən sonrakı nəsilləri vətənpərvərlik ruhu ilə tərbiyələndirmək hədəfini güdürdü. Belə ki, M.Tərbiyədən sonra ilk dəfə Cənubi Azərbaycanda bu səviyyədə əsəri Ə.Dövlətabadi tərtib etmişdir. Dövlətabadi öz sələfi kimi əsərin adında Azərbaycanın adını əbədiləşdirmişdir. Tərbiyənin “Danışməndani-Azərbaycan” (“Azərbaycan alimləri”) adı altında tərtib etdiyi əsəri Ə.Dövlətabadi “Süxənvərani-Azərbaycan” (“Azərbaycan şairləri”) başlığı altında davam etdirmişdir. Çox güman ki, əsərin daha geniş oxucu kütləsi toplaması üçün müəlliflər məhz bu dildə əsərlərini tərtib etmişlər. Hər iki əsər fars dilində yazılmasına baxmayaraq, əsrlər öncə yaşamış şairlər, alim və filosoflar, xəttat və rəssamlar, musiqiçi və təbiblər haqqında dəyərli bilgiler verən ensiklopedik səciyyə daşıyan əsərlərdir. Haqqında danışdığımız əsərlərdə tanınmış şairlərdən başqa şairlik təbi olan digər sənət nümayəndələri haqqında da məlumat verilir. M.Tərbiyənin müəllifi olduğu “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri XI əsrdən alimin öz dövründə yaşamış görkəmli şəxsiyyətləri əhatə edirsə, Ə.Dövlətabadinin təzkirəsində bu müasir dövrümüzü də çevrələyir. Müəlliflər təzkirənin yazılmasında yüzdən artıq mənbədən istifadə etmiş və hər məlumatın sonunda həmin məxəzləri göstərmişlər. Ə.Dövlətabadi sələfindən fərqli olaraq daha çox mənbəyə müraciət etmişdir. Bu da Dövlətabadi təzkirəsinin mötəbərliyindən xəbər verir.

“Danışməndani-Azərbaycan” təzkirəsində müəllif şair və sənətkar haqqında verdiyi məlumatın sonunda bacardığı qədər istifadə etdiyi mənbələrin adını göstərməyə çalışmışdır. Lakin buna hər dəfə nail ola bilməmişdir. Məsələn, Ağabiriştə, Ağabəyim, Arakel və bir çox şəxslər

¹ Nəhmətova K. Məhəmmədəli Tərbiyənin “Danışməndani-Azərbaycan” əsəri, Bakı, Elm və Təhsil, 2004, s.53

haqqında verilən məlumatda istifadə olunan mənbələrin adları göstərilməmişdir. “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsində isə müəllif bu işə daha dəqiq yanaşma üsulu sərgiləmiş, istifadə etdiyi mənbələrin adlarını göstərməklə yanaşı məlumatın hansı səhifədə yerləşdiyini də qeyd etmişdir.

M.Tərbiyə “Danışməndani-Azərbaycan” əsərinin sonunda nə mündəcirat, nə istifadə etdiyi ədəbiyyatın siyahısını vermişdir. Kitabın sonunda Tərbiyə Azərbaycanda və Azərbaycanla bağlı xaricdə işıq üzü görmüş 110 dövrü mətbuat haqqında qısa məlumat vermişdir ki, bu da Azərbaycan mətbuat tarixi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qəzet və jurnalların əksəriyyəti Təbrizdə çap olunsada, bir neçəsi Xoyda, İstanbulda nəşr olunmuşdur.

Ə.Dövlətabadi sələfindən fərqli olaraq böyük zəhmət tələb edən iş görərək oxucunun işini asanlaşdırmaq məqsədilə təzkirənin sonuna tərtib etdiyi bir neçə siyahını da əlavə etmişdir. İlk əvvəl əsərdə adı çəkilən şairlərin, alimlərin, filosofların siyahısını təqdim etmişdir. Burada azərbaycanlı şair və müəlliflər qara şriftlə verilmişdir. Daha sonra Azərbaycanın şair xəttatları, rəssamları, musiqiçiləri, təbibləri ayrı-ayrı siyahılarda, qadın şairələr də ayrıca toplanmışdır. Müəllif qədim Azərbaycan dilində də şeir yazan şairləri bir siyahı altında cəmləmişdir. Ə.Dövlətabadi hətta təzkirədə hər hansı bir müəllif haqqında verdiyi məlumat daxilində adı çəkilən kitabların və əsərlərin, o cümlədən ərazi adlarının da ayrıca siyahısını vermişdir. Ən nəhayət sonda müəllif istifadə etdiyi mənbələrin adını vermişdir.

Qeyd edək ki, hər hansı bir müasir tədqiqatlarda elmi araşdırmanın əhəmiyyəti və mötəbərliyi müəllifin istinad etdiyi qaynaqlarla da ölçülür. Təzkirəyə verilən qiymət də başqa amillərlə yanaşı, onun tərtibində istifadə edilən qaynaqların kəmiyyət və keyfiyyətindən asılıdır. Təzkirəni tərtib edən müəllif müxtəlif qaynaqlardan faydalanır. Buraya ədəbi-tənqidi səpkidə yazılmış əsərlər, haqqında bəhs edilən ədiblərin divanları və bədii irsi, tarixə aid kitablar və s. daxildir. Təbiidir ki, son zamanlar tərtib edilən təzkirələrdə müəlliflər özlərindən əvvəlki mənbələrdən daha çox yararlanırlar və qaynaqlara istinad daha intensiv xarakter daşımağa başlamışdır. İstinad edilən əsər və qaynaqların adının çəkilməsi və qeyd olunması olduqca əhəmiyyətlidir. Bu müəllifin gördüyü işin ciddiliyinə və elmi əhəmiyyətinə dəlalət edir.

M.Tərbiyə “Danışməndani-Azərbaycan” əsərinin yazılmasında 60-dan çox mənbədən geniş və ətraflı şəkildə faydalanmışdır. İstifadə olunmuş mənbələr arasında müəllif müxtəlif səpkili əsərlərdən yararlanmışdır. Bu əsərlər içərisində təzkirə tipli mənbələrdən əlavə, tarix, kataloq, əlyazma

cümlələrindən istifadə edilmişdir. Onu da qeyd edək ki, M.Tərbiyə istifadə etdiyi mənbələr içində həm Azərbaycan təzkiyələrinə, həm də Azərbaycan müəlliflərinin yazdığı əsərlərə müraciət etmişdir. (Məsələn; F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyat tarixi”)

II fəsil “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkiyəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir.

I yarımfəsil “Ə.Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkiyəsinin tərtib prinsipləri adlanır.

Yaradıcılığında qədim təzkiyəçilik ənənələri sezilən Əziz Dövlətabadinin öz torpağına, kökünə, əcdadlarına olan sonsuz məhəbbəti fars dilində yazan Azərbaycan şairlərini toplayaraq, bir çox unudulmuş, az tanınan şairlərin əsərlərini bir araya gətirib iki cildlik kitab halına salmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, ədəbiyyatşünas alim 1966-cı ildən etibarən bu əsərin üzərində işləməyə başlamış, Xalxal, Marağa, Ənzab, Miyanə, Arazbaran, Ərdəbil şairləri başlıqlı məqalələrini Təbriz şəhərindəki Ədəbiyyat İnstitutunun nəşriyyatında çap etdirmişdir. On ilə yaxın bu təzkiyənin üzərində çalışan müəllif iki cilddən ibarət sanballı bir əsər ortaya qoymuş və bu təzkiyəni yazmaqla Azərbaycan ədəbiyyat tarixində mühüm addım atmışdır.

Əsərin I cildində Ərdəbil, Arazbaran, Urmiya, Ərvənəq və Ənzab, Təbriz şəhərlərindən olan 368 söz ustadı, II cilddə isə Xalxal, Xoy, Sərab, Səlməs, Maku, Marağa, Mərənd, Mehabad, Miyəndəab, Miyanə və Gərmərud, Nəqədən olan 332 sənətkar haqqında məlumat yer almışdır.

Əsərin hər iki cildində haqqında bioqrafik bilgi verilən sənətkarların ən qədimi XI əsrə, ən müasiri isə XX əsrə aiddir. Təzkiyə ilk dəfə 1976-78-ci illərdə Təbrizin Ədəbiyyat İnstitutunun nəşriyyatında çap olunmuş, daha sonra 1998-ci ildə təkrar nəşr edilmişdir.

“Süxənvərani-Azərbaycan”ın hər iki nüsxəsinin müqayisəsi əsasında onların fərqli xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Belə ki, müəllif əsərin üzərində yenidən işləmiş, bura əlavələr edərək Urmiya, Mehabad, Nəqdə, Maku şəhərlərində yaşamış şairlərin həyat və yaradıcılığına müraciət etmişdir. II nəşrdə ədəbiyyatşünas alim XIII əsrdə və bundan əvvəl yaşamış şairlər haqqında ətraflı məlumat toplamışdır (Cüneyd Ərdəbili, Məhəmməd Ərdəbili, Şəms Əhəri, Qütb Əhəri, Əbülfəzl Təbrizi, Həmid Təbrizi, Müzəffər Təbrizi, Zühəyr Xunci, Cəmal Xoyi, Rükən Xoyi, Şərəf Marağayi, Zühəyrəddin Marağayi, Sayinəddin Marağayi, Osman Marağayi, Fəxr Marağayi)

Əziz Dövlətabadi bu əsərini 50-ci illərdə toplamasına baxmayaraq, onun II nəşri alimin illər öncə başladığı bu işi məzmun baxımından daha

dolğun, bioqrafik məlumatlar baxımından isə daha əhatəli olması üçün göstərdiyi səylərin nəticəsidir. Muəllif I nəşrdə öz təzkirəsində Şərqi və Qərbi Azərbaycanın 851 şairini toplayıb bir araya gətirmişdirsə, II nəşrdə bəzi düzəlişlər, o cümlədən, şairlər haqqında bioqrafik məlumatlara yeni informasiyalar əlavə edərək 944 söz ustasının yaradıcılığına müraciət etmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, alim söz sənətkarlarının hamısı haqqında məlumat verməmiş, bəzilərinin adlarını sadalamaqla kifayətlənmişdir. Təzkirədə müəllif əslində 944 şair haqqında məlumat verməyi nəzərdə tutmuşsa da, bu niyyətini tam həyata keçirə bilməmişdir. 723 sayda şair haqqında bibliografik məlumat verməyə nail olmuşdusa, 221 şairin ancaq adını qeyd etməklə kifayətlənmişdir.

Əziz Dövlətabadi təzkirəni tərtib edərkən əsasən Təbriz şairlərinin yaradıcılığına üstünlük vermiş, burada doğulub, boya-başa çatmış 394 sənətkara xüsusi diqqət yönəltmişdir. Bu şairlər arasında başqa bölgələrdə doğulub (Danış Təbrizi Şirazda anadan olmuş) sonradan Təbrizə köçən və yaxud Təbrizdə anadan olub başqa şəhərlərdə məskunlaşan (Xazin Təbrizi İsfahanda yaşayıb) şairlər də vardır. Müəllifin bu addımı həmin şairlərin əsərlərinin tarix səhifələrindən itib-batmaqdan qorumaq, gələcək nəsillər üçün hiyfz etmək məqsədindən xəbər verir.

Müasir təzkirələrlə müqayisədə Əziz Dövlətabadi təzkirəsində sənətkarlar haqqında bioqrafik məlumatlar daha genişdir. Belə ki, Əziz Dövlətabadi qədim qaynaqlardan istifadə etməklə yanaşı, xarici ölkə tarixçi və şərqşünasların əsərlərindən istifadə etməklə oxucuya dərin və hərtərəfli məlumatlar təqdim etmişdir. Ədəbiyyatşünas alim Edvard Braun, Herman Ete, Minorski və s. bu kimi məşhur tədqiqatçıların əsərlərinə müraciət etmişdir.

“Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsində Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi mərhələləri” adlı ikinci yarımfəsildə ədəbi irsimizin görkəmli yaradıcıları Qətran Təbrizi, Hümam Təbrizi, Səfiəddin Ərdəbili, Mahmud Şəbüstəri, Övhədi Marağayi, Arif Ərdəbili, Şah İsmayıl Xətai, Şərif Təbrizi, Məczub Təbrizi, Şəms Təbrizi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Rəhməti Təbrizi, Nəbati, Sərşar Təbrizi, Heyran xanım, Nüsrət Ərdəbili, Şəhriyar haqqında təzkirənin verdiyi bilgilər tədqiq olunub.

“Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsində haqqında məlumat verilən şairlərdən biri də XIV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Hümam Təbrizidir. Əsərdə Hümam Təbrizinin XIII əsrin sonlarında XIV əsrin əvvəllərində yaşadığı qeyd olunmuşdur. İlk dəfə bu şair haqqında məlumat Həmdullah Qəzvini tərəfindən yazılmış “Tarixi-qozide” əsərində verilmişdir. Əziz Dövlətabadi “Rövzətül-cinan” əsərinə istinad edərək onun

sufi məsləkli bir insan olduğunu yazsa da, mənbə kimi istifadə etdiyi Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş-şüəra” və “Dənışməndani-Azərbaycan” təzkirələrində Hümamın Sədi Şirazi ilə görüşdüyü faktı qeyd edilməmişdir.

Təzkirədə haqqında məlumat verilən şairlərdən biri də Şərif Təbrizidir. Şairin Lisani Şirazinin şagirdi olduğu, çox yaxşı həcv dediyi də “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsinin müəllifi tərəfindən qeyd olunmuşdur.

Dövlətabadi təzkirədə şairin Xacəyə yazdığı həcvin elə özünün hüsurunda oxuduğunu yazsa da, bəzi mənbələrdə Şah Təhmasibin hüsurunda dediyi və buna görə də şahdan yaxşı ənam aldığı qeyd olunmuşdur.

Üçüncü yarım fəsil “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsinin Azərbaycan ədəbiyyatına gətirdiyi yeniliklər adlanır.

Alimin bu əsəri təzkirəçilik ənənəsinə yeni üslub və yanaşma tərzini gətirmişdir. Ə.Dövlətabadi əsəri tərtib edərkən qədim mənbələrlə yanaşı, həm də müasir tədqiqat əsərlərinə müraciət etmişdir ki, bu da təzkirəçilik ənənəsinə yeni nəfəs bəxş etmişdir. Belə ki, ən qədim mənbələrdən yararlanaraq ədəbi-bədii irsimizin öyrənilməsi nə qədər məqsədəuyğundur, müasir dövrü də (XIX-XX əsr) lazımınca əks etdirmək üçün yeni mənbələrə istinad etmək olduqca aktualdır. Bununla yanaşı, Ə.Dövlətabadi özündən qabaq yazılan mənbələrə istinad edərkən müəyyən səhvləri də üzə çıxarmışdır. Qeyd edək ki, şüəra təzkirələrində ən çox rast gəldiyimiz nöqsan müəlliflərin əvvəlki qaynaqlarda verilən məlumatların dəqiqliyini yoxlamadan onları olduğu kimi öz əsərlərinə daxil etməsidir. Müəlliflər eşitdiklərini və gördüklərini heç bir araşdırma aparmadan təzkirələrində vermişlər. Bu da bir səhvin digər əsərlərdə də təkrar olunmasına və nəticədə yanlış fikrin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Bunu nəzərə alan Ə.Dövlətabadi öz əsərinin tərtibinə tənqidi yanaşmışdır. Belə ki, müəllif istifadə etdiyi hər bir mənbəni öncədən araşdırmış, verilən məlumatın dəqiqliyini yoxlamış, rast gəldiyi və şübhələndiyi məqamlara aydınlıq gətirmişdir. Bu da ədəbiyyatçının təzkirəçilik ənənəsinə verdiyi töhfələrdən və ədəbiyyat sahəsindəki yeniliklərindən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Ə.Dövlətabadi digər mənbələrdə aşkar etdiyi səhvləri aşkar edərək islah etmişdir.

Ə.Dövlətabadinin sözügedən təzkirəsi məhəlli xarakter daşıyır. Yəni təzkirə ərazi üzrə tərtib olunub. Bu tip təzkirələrin yeganə çatışmayan cəhəti oxucunun şairin hansı şəhərdə anadan olduğunu bilmədiyi halda onu tapmaqda çətinlik çəkməsidir. Bəzən elə şairlər var ki, onların doğulduğu

məkan hələ də dəqiq bilinmir. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün Ə.Dövlətabadi kitabın sonunda şairlərin adlarını daxil etdiyi siyahı verərək oxucuların işini asanlaşdırmışdır.

Ə.Dövlətabadi M.Tərbiyətin “Danişməndani-Azərbaycan” təzkirəsində adı çəkilməyən bir çox şairlər haqqında məlumat toplamış və öz əsərinə daxil etmişdir. M.Tərbiyət həmin şairləri müəyyən səbəblər üzündən öz əsərinə daxil etməmişdir. Lakin Ə.Dövlətabadi müraciət etdiyi mənbələrə çox diqqətlə yanaşmış, bu fərqləri aşkar etmişdir. Və nəticədə bir neçə Azərbaycan şairi haqqında məlumat əldə etmişdir.

III fəsil “Qafqazda yaşayan farsdilli şairlər” təzkirəsi “Süxənvərani-Azərbaycan” əsərinin davamı kimi” adlanır. Bu fəsil iki yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci yarımfəsil “Təzkirənin yazılma səbəbi və tərtib prinsipləri” başlığı altında təqdim edilmişdir.

Müəllif əsəri qələmə almamışdan öncə-1966-cı ildən etibarən “Süxənvərani-Dağıstan” (Dağıstan şairləri), “Qəbuli Şirvani və divanı-u” (Qəbuli Şirvani və onun divanı), “Parsiqiyani-Qarabağ” (“Qarabağın farsca yazan şairləri”), “Parsiqiyani-Ordubad” (“Ordubadın farsca yazan şairləri”) başlıqlı məqalələrini Təbrizin Ədəbiyyat İnstitutunun nəşriyyatında, “Amuzeşi-pərvəriş” jurnalında çap etdirmişdir. Tədqiqatçı uzun illər bu təzkirənin üzərində çalışaraq “Fərhəngi-süxənvəran”, “Tarixi-təzkirehayi-farsi” əsərlərindən əlavə digər mənbələrə də müraciət edərək, İrənin Astani-Qüdsi-Rizəvi, Məclis, Tehran və Təbrizin Milli kitabxanalarında, o cümlədən Tehran və Təbriz Universitetlərinin Mərkəzi kitabxanalarında, əlyazmalar kataloqunda, “Nəvvab”, “Riyazül-aşiqin”, “Gülüstani-irəm”, “Nəsrabadi”, “Hüseyni”, “Hidayət”, “Mahmud”, “Riyahi”, “Xəlil” və sair bu kimi əsərlərdə rast gəldiyi məlumatları əxz edərək bunlardan faydalanmışdır. İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar içərisində müəllif ən çox Azərbaycan təzkirələrinə üstünlük vermişdir. Onu da qeyd edək ki, tədqiqatçı alim “Zəriə” və “Fərhəngi-süxənvəran” əsərlərində adı çəkilməyən 110 şair haqqında bilgi toplamışdır.

“Sərayendeqani-şeri-parsi dər Qəfqaz” təzkirəsi ərazi üzrə tərtib olunmuşdur. Bu təzkirə 227 şairin həyat və yaradıcılığını əhatə edir. Əsər dörd fəsildən ibarətdir. Bundan təzkirədə müəllif M.Tərbiyətin “Danişməndani-Azərbaycan” əsərində adını çəkmədiyi 40 şair haqqında məlumat vermişdir.

Bütün bu sadaladıqlarımızı nəzərə alsaq ədəbiyyat aləmində belə bir əsərə böyük ehtiyac var idi. Ə.Dövlətabadi əsəri tərtib edərkən bir çox mənbələrdə gedən səhvləri də aşkar edərək düzəliş vermişdir.

Əziz Dövlətabadi digər təzkirədə olduğu kimi bu əsəri də ərazi üzrə əlifba sırası ilə tərtib etmişdir.

“Təzkirənin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiqində əhəmiyyəti” başlıqlı yarımfəsildə əsərdəki ədəbiyyat məsələləri haqqında məlumat verilir.

Burada Bakıxanov, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Ağabəyim xanım, Fatma xanım Kəminə, Natavan, Molla Pənah Vaqif, Nizami Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi kimi şairlər haqqında məlumat verilmişdir.

Nəticədə tədqiqatın yekunu olaraq əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

-Əziz Dövlətabadi XX əsr ədəbiyyatşünası kimi, iki əsas ənənə əsasında formalaşmışdır: orta əsrlərdən gələn Şərq ədəbiyyatşünaslıq ənənəsi və Avropa ədəbiyyatşünaslığının müəllifin mənsub olduğu mühitdə yenicə hiss olunmağa başlayan təsiri.

-orta əsrlərdən başlanan əsrlər boyu inkişaf edən Şərq ədəbiyyatşünaslıq ənənələri, o cümlədən bu ənənənin aparıcı janrı olan təzkirə ənənəsi Əziz Dövlətabadının “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsinin ümumi poetik (ədəbi-estetik) əsasını təşkil edir. Bu cəhətdən “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsi ümumşərq təzkirə ənənəsinin parlaq örnəyi kimi, Azərbaycan ədəbiyyatının əsas qaynaqlarındandır.

-Əziz Dövlətabadi XX əsr ədəbiyyatşünası kimi, öz dövrünün Qərbdən gələn və ölkədəki sosial-mədəni narazılıqlarla qidalanan inqilabi ideyalardan, maarifçilik düşüncəsindən, ədəbi təsirlərdən xəbərdar şəxs idi. Bu cəhətdən öz “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsini ümumşərq təzkirəçilik ənənələri əsasında ərsəyə gətirmiş müəllifin bu əsərində müasir dövrün ədəbiyyatşünaslıq ənənələri müəyyən nisbətdə hiss olumaqdadır. Bu da öz növbəsində “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsini milli ədəbiyyatın qaynaqlarından biri kimi görməyə imkan verir.

-Ə.Dövlətabadının “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsinin struktur və məzmun xüsusiyyətlərinin tədqiqi göstərmişdir ki, əsər orta əsr təzkirəçilik ənənəsi əsasında meydana çıxsada, burada bu ənənə inkişaf etdirilmiş, təzkirə ənənəsinin qabaqcıl ədəbi norma və prinsipləri, tədqiqat üsulları müasir ədəbiyyatşünaslıq normaları ilə müəllifin bilikləri səviyyəsində qovuşdurulmuşdur. Bu cəhətdən “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsində mövcud çoxəsrlik ədəbi-estetik ənənəyə bir çox yeniliklər əlavə edilmişdir. Təzkirədə müəllifin özündən əvvəlki analoji əsərlərdə gedən məlumatları təshih etməsi, qüsurlarını aradan qaldırması, yeni məlumatlarla genişləndirməsi bu əsərin Azərbaycan ədəbiyyatının qaynağı kimi əhəmiyyətini daha da artıran cəhətlərdir.

Dissetasiyanın elmi müddəaları aşağıdakı məqalələrdə və monoqrafiyada öz əksini tapmışdır:

1. Ə.Dövlətabadi və M.Diyhim təzkirələrinin müqayisəli təhlili / Yaxın və Orta Şərq: Dünən, Bu günü, Sabahı Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı, 24-25 oktyabr, 2007-ci il, s.438-440.
2. Qafqazda yaşayan farsdilli şairlər // Filologiya məsələləri, 2010, №11, s.356-365.
3. Ə.Dövlətabadi yaradıcılığında ictimai-siyasi mövzulu şeirlər // Filologiya məsələləri, 2012, №10, s.373-378.
4. Ə.Dövlətabadi yaradıcılığında dini mövzulu şeirlər // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2014, №3, s.74-79.
5. Тазкираты и история их развития // Журнал «Гилея», Киев: 2014, №90 (11), с.158-163.
6. Ə.Dövlətabadinin sufi görüşləri // “Dövlət və din” jurnalı, 2015, №7(36), s.42-52.
7. Ə.Dövlətabadi təzkirəsində Şah İsmayıl Xətai // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri. Elmi metodik jurnal, 2015, №2, s.61-66.
8. Əziz Dövlətabadi və Məhəmməd Tərbiyət təzkirələrinin orta q və fərqli cəhətləri / Müasir Türkologiya: Dünən, Bu Gün və Sabah: Respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 28 dekabr 2016, Bakı:2016 s.352-355.
9. Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan” təzkirəsinin özəllikləri / Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası: Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 24-25 aprel Bakı:2017, s.436-438.
10. Əziz Dövlətabadi yaradıcılığında islami dəyərlər / İslam Həmrəyliyi 2017: Reallıqlar və perspektivlər; Respublika elmi-konfransının materialları, Bakı, 25-26 aprel 2017-ci il, səh.200-202
11. Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani Azərbaycan təzkirəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı. Monoqrafiya. Bakı: Nurlan, 2017,.156s.

Жаля Сулейман кызы Шукюрова

Тазкире Азиза Довлатабади «Суханварани-Азербайджан» как источник изучения азербайджанской литературы

РЕЗЮМЕ

Изучение национальной культуры на основе достоверных источников, представляет острую необходимость в выявлении глубин исторических корней. Это один из важнейших факторов, обуславливающих актуальность и значимость восточного творчества тазкиратов, имеющих многолетнюю историю.

Тазкираты, считающиеся в истории средневековой литературы значимым научным источником, в основном используются для изучения истории литературы. В этом жанре были написаны многочисленные произведения в разные времена. Тазкире южно азербайджанского ученого Азиза Довлатабади "Суханварани-Азербайджан" («Поэты Азербайджана») является самым значимым и современным литературным примером.

Диссертация состоит из трех глав, заключения и списка использованной литературы. *Первая глава* называется "Традиции тазкире и Азиз Довлатабади". В этой главе рассмотрены этапы развития тазкире как научного и литературного жанра. Здесь исследована эпоха литературного и научного творчества Азиза Довлатабади. Кроме этого определены отличительные и общие черты тазкире Азиза Довлатабади и М.Тарбийата.

Во *второй главе* рассмотрены принципы создания тазкире "Суханварани-Азербайджан», а также исследованы этапы истории развития азербайджанской литературы. Подробно изучены нововведения тазкире которые внедрены в историю азербайджанской литературы.

В *третьей главе* под названием "Поэты Кавказа, творившие на фарси" как продолжение "Суханварани-Азербайджан" были проанализированы принципы составления этого произведения.

Jala Suleyman gizi Shukurova

**A.Dovlatbadi's tazkira work "Sukhanvarani-Azerbaijan" as a source
in studying of the Azerbaijani literature**

SUMMARY

The tazkiras are considered one of the oldest sources of the Middle Eastern literature. At different periods, numerous works of this genre were written. The memoirs written by the South Azerbaijani scholar Aziz Dovlatbadi under the name "Sukhanvarani- Azerbaijan" (Azerbaijani poets) are the most significant and modern literary samples. The dissertation work consists of three chapters, the conclusion and literary sources.

The first chapter is named "The tradition of tazkira and A.Dovlatbadi". In this chapter is reviewed the formation and development stages of tazkira as a scientific and literary genre. A.Dovlatbadi's literary and scientific activities and the period he lived are researched here. Besides, the distinctive and general features of A. Dovlatbadi's and M. Tarbiyat's tazkiras are determined.

In the second chapter entitled "The Tazkira "Sukhanvarani-Azerbaijan" and the Azerbaijani Literature" are analyzed the principles of preparation of the tazkira and researched the stages of the history of the Azerbaijani literature. The innovation of tazkira in the history of literature is comprehensively researched.

The third chapter "The Caucasian poets written in the Persian language" which exists as a continuation of the work "Sukhanvarani-Azerbaijan", is thoroughly researched in the capacity of A.Dovlatbadi's second work and tried to demonstrate the merits of this work.

The dissertation work is completed with the final result of the research.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100 nüsxə

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

ЖАЛЯ СУЛЕЙМАН КЫЗЫ ШУКЮРОВА

**ТАЗКИРЕ АЗИЗА ДОВЛЕТАБАДИ «СОХАНВАРАНИ-
АЗЕРБАЙДЖАН» КАК ИСТОЧНИК ИЗУЧЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ**

5716.01- Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени доктора
философии по филологии**

БАКУ-2017